

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа им. Ш.Ч.Сат с.Чаа-Холь Чаа-Хольского
кожууна Республики Тыва»

РАССМОТРЕНО

На заседании ШМО

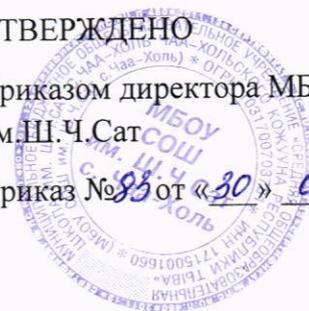
Директор
Протокол № 1
от «28» 08 2024 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора по
УВР Сондур /Ондар С.С./
«28» 08 2024 г.

УТВЕРЖДЕНО

Приказом директора МБОУ СОШ
им.Ш.Ч.Сат
Приказ № 85 от «30» 08 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

**Учебного предмета «Родная (тувинская) литература»
для обучающихся 5-11 класса**

2024-2025 уч.г.

Тайылбыр бижик

1. Ажылчын программаны Федералдыг күрүненин өөредилге стандарттарынын негелделеринге дүүштүр тургускан.
2. Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х, Чамзырын Е.Т. тургусканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература”, ниити өөредилге черлеринин 5-9 класстарына чижек программазынга даянып тургускан. НШХИ, Кызыл. 2022ч.
3. Авторлары: М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак, Е.Т.Чамзырын, А.С.Шаалы. Төрээн чогаал ному, 5 класс – 2022ч.

2024-2025 өөредилге чылында өөредилге планында 5-ки класстың төрээн чогаал шактарына чаарттынган ФКӨС-га дүүштүр 2 шак кылдыр берген. Чогаалды сайгарар болгаш номчуур темаларны кызыра өөредир аргазын көрүп, программада кириген. Чогаал теориязынче кичээнгейни угландырып, ол талазы-биле шактарны тускайлап кириген. Чижээ, чогаал теориязын өөредиринге 1 шак бир кичээлде бердинген кылдыр программаны ажылдап кылган.

Ниитизи-биле 2024-2025 өөредилге чылында 5 класска төрээн чогаалга 34 шак бердинген.

Литература өөредиринин ниити сорулганы – өөреникчилерни төрээн болгаш делегей литературанын байлаа-биле таныштырар, оларнын литературалуг болуушкуннарын сеткил ханып хүлээп алырын, шын үнелеп билир чаңчылын сайзырадыры болгаш анаа үндөзилээш, оларнын эстетиктиг көрүштерин, негелделерин, идея-чаңчылдарлыг хамааты туружун хевирлээри.

Сорулгаларны чедип алырда:

- тыва литератураның болгаш делегейниң эң шылгараңгай чогаалдарын номчудар, сайгарып өөредир;
- уран-чечен үнелиг чүүлдерни бот-тускайлаң шингээдиринге херек билиглерни болгаш чаңчылдарны хевирлээр;
- литература дээрге нацияның болгаш кижини төрөлгөтөнниң амыдыралында онзагай социал-культуралуг феномен-дир деп билиг-бодалды өөреникчилерге быжыглаар;
- уран чүүлге болгаш өртемчейге бүдүн-бүрүн хамаарылгалыг болурун сайзырадыр;
- чуртталганың хөй-ниити болгаш бүдүрүлгө адырларына кижиге чугула херек эстетиктиг сеткилдерни, омур-хевирлиг боданыышкынны, чогаадыкчы болгаш тургузукчу угаанны, тускай чогаадыкчы чечен салым-чаянны сайзырадыр;
- чечен чогаалды номчуп тура, эмоционалдыг болгаш угаанныг болуп, доорадан болган чүвөгө хамаарыштыр харыылап шыдаар чорукка кижизидер;
- чечен чогаалды бедик эстетиктиг хүлээп, анаа сонургалдыг болурун хевирлээр;
- литературалуг чугааны хостуг болгаш билдилиг шингээдирин сайзырадыр.

Өөредилге программазы болгаш өөредилге номнары өөреникчилерге теоретиктиг, практиктиг билиглерни дамчыдарының кол принциптери, методтары, аргалары-биле харылзаалыг. Төрөөн чогаал кичээлдеринге хереглээр сөзүглелдер өөреникчилерниң харназынынга дүүштүр чечен чогаалдардан алдынгылаан.

5-9 класстарга төрөөн чогаал курузу 1-4 класстарга өөренип эрткен чүүлдерниң дорт уланчызы болур. Ынчангаш башкы өөреникчилерниң эге класстарга төрөөн чогаалга чүнү эрткенин, кандыг мергежилдер болгаш чаңчылдар чедип алганын эки билир ужурлуг.

5-ки класска төрөөн чогаалды өөредириниң сорулгалары:

- өөреникчилерни сөзүглелди шын, медреселдиг, чүгүртү, аянынг номчуурунга болгаш шээжи-биле чугааладыры;
- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр делгеренгей болгаш допчулай шилип чугалаары болгаш чогаалдың маадырларының дугайында чугаа тургузары, бодунуң хайгааралынга үндезилеттинген харылзаалыг чугаалар тургузуп тургаш, маадырларның эки аажы-чаңын ылгап билиринге кижизидери;
- өөрөнгөн чогаалдарынга чамдык үзүндүлерге делгедир, допчулай, шилилгелиг эдертиг бижип, айтырыгга делгеренгей харыы берип, хемчээли улуг эвес проза чогаалының бөдүүн планын тургузарынга, чуруктуң дузазы-биле харылзаалыг чугаа тургузары, хайгааралдар дузазы-биле чогаалды бижиринге чаңчыктылары.

Шээжилээр чогаалдар:

1. Ю.Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүндө»
2. О.Ө. Сувакпит «Арзылаң биле Пар»
3. О.К. Саган-оол «Эжишкилер» (бойдус чурумалы)
3. С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол» (үзүндү)
4. О.Ө. Сувакпит «Россияга алдар»
5. А.Үержаа «Ие дылым»

5-ки класска чогаал өөредириниң шактарының хуваалдазы:

Шупту 34 шак, ооң иштинде:
Кирилде болгаш түннел кичээлдерге – 2 шак
Хыналда ажилдар кылырынга – 1 шак
Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарынга – 29
Чогаалдыкчы ажилдар кылырынга – 1 шак
Чугаа сайзырадылганынга – 1 шак

Класстан дашкаар номчуур ужурлуг чогаалдар:

Улустуң аас чогаалындан:

1. Тыва тоолдар

2. Өске чоннарның тыва дылче очулдурган тоолдары
3. «Тыва улустун үлегер домактары болгаш чечен сөстери»
4. «Тыва улустун тывызыктары»

Тыва литературадан:

1. М.Эргеп «Өдүгенде чайлаг»
2. С.Сарыг-оол «Ангыр-оолдун тоожузу»
3. Ш. Суван «Хүн-Херелден аалчылар»
4. С.Тамба «Бичии дургун»

5-ки класстың төрөөн чогаал эртемин өөренип эрткенинин соонда

өөреникчилерниң билип алган турар билиглери:

- номчаан чүүлүнүн утказын, ында көргүскен болуушкуннарны, оларның харылзаазын билир;
- чогаал теориязынга өөрөнгөн чүүлдерин билир;
- өөрөнгөн чогаалдарының маадырларынга характеристиканы, оларның ажил-херектерин болгаш чурумун көрүп тургаш бээр;
- өөренип эрткен чогаалдарындан метафораларны тып, проза болгаш шүлүк чогаалдарының дылының онзагай чүүлдерин тоол, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, чогаал маадырының дугайында чугаалап, чечен чогаалда пейзажты тып билир;
- сөзүглелди шын, медреселдиг, аянныг номчуур, ортумаа-биле 1 минутада 110-120 сөс чедир номчуур;
- өөренип эрткен чогаалының база кандыг-бир болуушкун көргүскен үзүндүнүн утказын делгеренгей, шилилгелиг болгаш допчулай чугаалап билип;
- хемчээли улуг эвес проза чогаалын делгередир, допчулай, кандыг-бир чүүлге азы болуушкунга хамаарыштыр шилип, аас болгаш бижимел-биле дамчыдып билир;
- бодунун номчааны кандыг-бир номга үнелелди бээр, өөредилге номунун болгаш өске-даа номчаан номнарының сөстөр утказы тайылбырлаан кезээн болгаш тайылбыр словарьны ажыглап билири.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери:

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

Тыва чогаал. 5ласс

№ урука	Темалар	Шактар саны			Хүнү		ЭОР
		шупту	Х\А	ЧС	план	факт	
1	Ном дугайында сөс С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Ном».	1					https://irnsh.ru
2	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Сиген шөлүндө». Литература теориязы: деңнелге	1					
3-5	С. А. Сарыг-оол. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	3		2			
6-8	Тоолдар. Улустуң аас чогаалы. Фольклорнун биче хевирлери.	3		2			https://irnsh.ru/
9-11	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. <i>Литература теориязы:</i> үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар	3		2			https://irnsh.ru/
12	Хуулгаазын тоолдар. Тоол «Тос оолдуг Доктагана кадай»	1					https://irnsh.ru/
13	Анаа тоолдар. Тоол «Балыкчы Багай-оол».	1					https://irnsh.ru/
14	Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».	1					
15- 16	Дириг амытаннар дыгайында тоолдар. Тоолдар «Чеди иелиг Чес- Мыйыс», «Кускун биле Үгү». <i>Литература теориязы:::</i> эпитет	2					

17-18	Леонардо да Винчи. Притчи «Итпиктер болгаш оларнын оолдары», «Пеликан»	2					https://irnsh.ru/
19-21	К-Э. К. Кудажи. Тоол «Кым эң ажыктыгыл?».	3		2			https://irnsh.ru/
22-25	М. С. Эргеп. Тоолдар «Чартык арбай», «Хек чүге ыраажы болганыл?». Литература теориязы: авторлуг тоол, басня	4		2			
26	С. С. Сүрүн-оол. Тоол «Карактар дугайында маргылдаа».	1					
27	Ч. М. Чулдум. Тоол «Тарааның тывылганы».	1					https://irnsh.ru/
28	О. О. Сувакпит. Басня «Арзылаң биле Пар».	1					https://irnsh.ru/
29	С. С. Серен. Басня «Ном биле Портфель».	1					
30	И. А. Крылов. Басня «Каарган болгаш дилги».	1					https://irnsh.ru/
31-33	Л. Х. Иргит. Басня «Теве ». Сатирические произведения. <i>Литература теориязы:</i> диригжидилге	3		2			https://irnsh.ru/
34-35	Л. Б. Чадамба. Тоожу «Аянчорук» (главы на выбор).	2					https://irnsh.ru/
36-38	М. К. Өлчей-оол. Чечен чугаа «Хөөрээрнин чугаалары».	3		2			
39-41	О. К. Саган-оол. Чечен чугаа «Эжишкилер» (эпизоды на выбор).	3		2			
42	О. О. Сувакпит. Чечен чугаа «Аът чарыжы».	1					https://irnsh.ru/
43-45	М. С. Эргеп. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).	3					
46-47	Ш. М. Суван. Тоожу «Кара-Баштыг» (үзүндү). <i>Литература теориязы:</i> пейзаж	2					
48	Р. Д. Лудуп. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш»	1					https://irnsh.ru/

49-50	Ш. М. Суван. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар» (шилиттинген эгелер).	2					https://irnsh.ru/
51-52	Н. Ш. Куулар. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).	2					https://irnsh.ru/
53	Э. Л. Донгак. Уругларга шии «Буянныг амытаннар»	1					
54-56	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Ынак Тывам ».	3		2			
57	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Маадыр Чүргүй оол»	1					
58	Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар» (очул. М. А. Кужугет)	1					
59-60	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Эзимнерниң ыры »	2		1			
61-65	С. С. Сюрюн-оол. Чечен чугаа «Ус-кушкаш ». М. А. Кужугет. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...» (шилиттинген эгелер). <i>Төлевилел ажылы</i>	5					
68	В. М. Санги. Чечен чугаа «Баштайгы олча»	3	1	1			
	Түннел кичээл	1					

Тайылбыр бижик

1. Ажылчын программаны Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарынын негелделеринге дүүштүр тургускан.
2. Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х, Чамзырын Е.Т. Ниити өөредилге черлериниң 5-9 класстарына тыва аас чогаалы болгаш литератураның чижек программазынга даянган. НШХИ, Кызыл. 2022 ч.
3. Авторлары: М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак, Е.Т.Чамзырын, А.С.Шаалы. Төрээн чогаал ному, 6 класс – 2022 ч.

Авторлар 6-гы класска ниити өөредилге черлеринге өөредилге номун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарынын негелделеринге дүүштүр тургускан. Ажылчын программаны 2022 чылда Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак тургусканы чижек тыва литература болгаш аас чогаалын өөредир программазынга дүүштүр база Самагалтайның 2 дугаарлыг ниити билиг ортумак школазынын өөредилге планынга даянып тургускан.

Ниитизи-биле 6-гы класска төрээн чогаалга 68 шак бердинген.

Литература өөредириниң ниити сорулгазы – өөреникчилерни төрээн болгаш делегей литературазының байлаа-биле таныштырар, оларның литературлуг болушкуннарны сеткил ханып хүлээп алырын, шын үнелеп билир чаңчылын сайзырадыры база аңаа үндезилээш, оларның эстетиктиг көрүштерин, негелделерин, идея-чаңчылдарлыг хамааты туружун хевирлээри.

Ол сорулгаларны чедип алырда:

- тыва литератураның болгаш делегейниң эң шылгараңгай чогаалдарын номчудар, сайгарып өөредир;
- уран-чечен үнелиг чүүлдерни бот-тускайлаң шингээдиринге херек билиглерни болгаш чаңчылдарны хевирлээр;
- литература дээрге нациянын болгаш кижиге төрөлгетениң амыдыралында онзагай социал-культурлуг феномен-дир деп билиг-бодалды өөреникчилерге быжыглаар;
- уран чүүлге болгаш ортемчейге бүдүн-бүрүн хамаарылгалыг болурун сайзырадыр;
- чуртталганың хөй-ниити болгаш бүдүрүлгө адырларына кижиге чугула херек эстетиктиг сеткилдерни, омур-хевирлиг боданыышкынны, чогаадыкчы болгаш тургузукчу угаанны, тускай чогаадыкчы чечен салым-чаяанны сайзырадыр;
- чечен чогаалды номчуп тура, эмоционалдыг болгаш угаанныг болуп, доорадан болган чүвеге хамаарыштыр харылап шыдаар чорукка кижизидер;
- чечен чогаалды бедик эстетиктиг хүлээп, аңаа сонургалдыг болурун хевирлээр;
- литературлуг чугааны хостуг болгаш билдиги шингээдирин сайзырадыр.

Өөредилге программазы болгаш өөредилге номнары өөреникчилерге теоретиктиг, практиктиг билиглерни дамчыдарынын кол принциптери, методтары, аргалары-биле

харылзаалыг. Төрээн чогаал кичээлдеринге хереглээр сөзүглелдер өөреникчилерниң харназынынга дүүштүр чечен чогаалдардан алдынгылаан.

5-9 класстарга төрээн чогаал курузу 1-4 класстарга өөренип эрткен чүүлдернин дорт уланчызы болур. Ынчангаш башкы өөреникчилерниң эге класстарга төрээн чогаалга чүнү эрткенин, кандыг мергежилдер болгаш чаңчылдар чедип алганын эки билир ужуруг.

6-гы класска төрээн чогаалды өөрөдириниң сорулгалары:

- өөреникчилерни сөзүглелди шын, медреселдиг, чүгүртү, аянныг номчуурунга болгаш шээжи-биле чугааладыры;
- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр делгеренгей болгаш допчулай шилип чугаалаары болгаш чогаалдын маадырларының дугайында чугаа тургузары, бодунун хайгааралынга үндезилеттинген харылзаалыг чугаалар тургузуп тургаш, маадырларның эки аажы-чаңын ылгап билиринге кижизидери;
- өөрөнгөн чогаалдарынга чамдык үзүндүлөргө делгедир, допчулай, шилилгелиг эдертиг бижип, айтырыгга делгеренгей харыы берип, хемчээли улуг эвес проза чогаалының бөдүүн планын тургузарынга, чуруктун дузазы-биле харылзаалыг чугаа тургузары, хайгааралдар дузазы-биле чогаалдыг бижииринге чаңчыктылары.

Шээжилээр чогаалдар:

1. «Тооруктуг долгай тандым»
2. Шилилге-биле бир ыры
3. Оран-тандыга чалбарыг
4. С.Сарыг-оол «Күс»
5. С.Тока «Мерген» (эгеден үзүндү)
6. К.Кудажы «Маргылдаа»
7. М.Доржу «Экии, Тывам!»

6-гы класска чогаал өөрөдириниң шактарының хуваалдазы:

Шупту 68 шак, ооң иштинде:

Кириилде, түннел кичээлдер – 2 шак

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарынга – 49 шак

Класстан дашкаар номчулгага – 9 шак

Чугаа сайзырадылгазынга – 4 шак

Хыналда номчулгага - 4 шак

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар:

Улустун аас чогаалындан:

Делегейде (Тывада, Моолда, Кыдатта) чурттап чоруур тываларның улустун ырлары «Конгургай», «Дошпулуурум».

«Кыс-Халыыр» (шилип номчуур)

Авторлуг тоолдар:

С.Сарыг-оол «Чырык-Мерген Маадыр», Л.Чадамба «Азас дугайында чугаалар», С.Сүрүн-оол «Оорну кым тутканыл?», М.Эргеп «Алдыртпас Агыына». Н.Куулар «Дүрт тынныг Алдай-Чечен дугайында ыр».

Тыва литературадан:

С.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» (бирги номдан эгелер), Л.Чадамба «Ак-көк хемнер», М.Кенин-Лопсан «Авамның өө», С.Козлова «Авам сугга чораанымны», Ю.Кюнзегеш «Хек биле Көгээзин», А.Үержаа «Силер-биле хиним тудуш».

Орус болгаш өске национал литературадан:

О.Оралбаев «Тыва черге мөгейиг» (очулга)

А.С.Пушкин «Балыкчы болгаш балык дугайында тоол»

Даштыкы аас чогаалы болгаш литературадан:

Д.Дефо «Робинзон Крузонун ужуралдары».

Гримм алышкылар «Ак чылан»

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шингээди алырлар:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлерге аттарны чогаадып, цитаталыг планын тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;

– шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянынг, тода эдерти чугаалап билир.

– өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дедараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;

– чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;

– өөрөнгөн эрткен сөзүглелдеринин уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;

– чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;

– номчаан чүүлүнгө бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;

– өөрөнгөн чогаалдарыңга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;

– словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарыңга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;

– немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг түннелдер

Өөрөнгөнчилер шингээдип алыр:

– шүлүктүң темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер- биле тодарадып билир;

– аянынг номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;

– тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир; тыва чоннун аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. омур-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;

– төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шингээди;

– төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;

– чоннун төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустуң ырларында кижиниң иштики дегелейин өөрөнгөн;

– улустуң ырларын күүседип билир;

– алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузулуг жанры деп билип, шингээди;

– өөрөнгөн тоолдарыңга дөмөйлөштүр бодунуң тоолдарын чогаадыр;

– бурят болгаш тыва үштөөн одуругларнын онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевирин);

– басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;

– «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;

- басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
- басняны рольдап аянынг номчуур;
- проза чогаалындан үзүндүнү аянынг номчуп күүседир;
- чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
- тоожунуң маадырларыңга деңгелгелиг характеристика берип билир;
- маадырларга портрет тургузуп билир;
- чангыс маадырга характеристика берип билир;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
- шии чогаалының улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;
- чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаа-рыштырып, тайылбырлап билир;
- чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелинге хамаарышкан айтырылгарга харыылап билир;
- башкының дагып кааны чогаадыкчы хевирниң бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;
- дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевир тургузарыңга авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырыңга ооң салдарын тодарадып билир;
- автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунуң онзагайын тодарадып билир;
- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;
- идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;
- чогаалчыларның чангыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деннеп билир;
- «легенда» болгаш «миф» деп билиишкиннерниң онзагайын тодарадып билир;
- чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаш чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;
- төөгү чугааларда хөөредиишкин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;
- тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;
- тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

- йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаш тургузуунун онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;
- алгыштар болгаш йөрээлдерни ылгап билир;
- алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;
- хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың овурун дамчыштыр чураанының онзагайын билир;
- тоолдарда гипербола болгаш литоталарның салдарын илередир билир;
- көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;
- сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир;
- чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;
- Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунун дугайында чогаалдарны номчурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;
- басня жанрының тывылганының төөгүзүн шингээдир, тургузуунун онзагайын билир, катаптап турар;
- чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;
- чогаалда чырыттынган болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;
- персонаж болгаш прототип, авторнуң овуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;
- сөзүглелде янзы-бүрү овор-хевирниң ужур-утказын (кижиниң овуру, бойдустуң овуру, үениң овуру, чылдың овуру, дириг амытанның овуру, болуушкуннун овуру, бир чүүлдүң овуру) билир;
- тыва аңчыларның чаңчылдары болгаш дүрүмнери-биле таныш;
- аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның овор-хевирин деңнеп билир;
- шииде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаш темазын билир;
- маадырларның чугаа-домаа, хөделиишкиннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;
- чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдерти чугаалаар;
- башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.

6 класс- 68 шак

Календарь-тематиктиг планнаашкын Россия Федерациязының чырыдышыкын яамызының 2023 чылдың май 18-ге 370 дугаарлыг бадылаттынган дужаалыгга (12.07.2023 N 74223, Минюст РФ) даянып, кылдынган.

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге ортумак нийти өөредилгениң федералдыг ажылчын программазын (дугаары 120) башкының ажыл чорудулгазының методиктиг угланышыкынынга, класстың деңгелинге, өөредилгиг уг-шинге, ол ышкаш уругларның кадыының байдалы, сонуургалдарынга дүүштүр календарь-тематиктиг планнаашкында шактарны таарыштыр салып алып аргалыг.

№	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны			Хүнү		ЭОР
		шүптү	КДН	Чугаа сайзырадылгасы	План	Факт	
1-8	Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири . Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар: «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижини канчап эң-не күштүг амьтан болганыл?», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан», «Теве-Адар». <i>Литература теориязы:</i> миф болгаш тоолчургу чугаалар	8					
9-13	Тоолчургу чугаа: «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен. «Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында» <i>Литература теориязы:</i> тоолчургу чугаа	5					
14-19	Тыва улустун ырлары: «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктук долгай Тандым», «Өдүгөн-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөгө-Баары».	6					

	<i>Литература теориясы: тыва улустун ырлары</i>						
20-21	Ч/С Чогаадыг «Сонуургаан чогаалым»	2				2	
22	Тестилик билиг хыналдазы	1					
23	Кожоң ырлар <i>Литература теориясы: частушки</i>	1					
24-25	Алгыш-йөрөөлдер <i>Литература теориясы: алгыш-йөрөөлдер</i>	2					
26-27	Хамнар алгыштары. Танды алгааны. Чаш уруг алгааны. Шагаа байырлалын алгааны. <i>Литература теориясы: закланания дилег, тейлээшкин, мөргүл</i>	2					
28	КДН «Чылбыга айны канчап сыырышканыл?» З.Б.Самдан	1	1				
29-30	С. А. Сарыг-оол. Сказка «Агар-Сандан Бяш» <i>Литература теориясы: гипербола болгаш</i>	2					
31-32	Братья Гримм. Тоол «Ак чылан» (очул. А. К. Калзан). С. В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».	2					
33	К-Э. К. Кудажы. Басня «Маргылдаа». С. С. Сюрюн-оол. Басня «Аът биле Оор»	1					
34	И. А. Крылов. Басня «Шнижек биле көгө буга» <i>Литература теориясы: басня</i>	1					
35-36	Ч/С Эдертиг	2				2	
37	КДН М.Кенин-Лопсан «Билиргектин билии биче»	1	1				
38	Тестилик билиг хыналдазы	1					

39-53	<p>С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер) Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш».</p> <p>С. А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык» (шилелгелиг эгелер).</p> <p>О. О. Сувакпиг. Чечен чугаа «Буянынң сергези».</p> <p>М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».</p> <p>Ш. М. Суван. Тоожу «Кижиг-бүрүс» (шилелгелиг).</p> <p><i>Литература теориязы: литературлуг маадыр</i></p>	15					
54	<p>А. В. Неверов. Тоожу «Аыптыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол)</p>	1					
55-57	<p>Х. М. Ойдан-оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).</p> <p>Ш. М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».</p> <p><i>Литература теориязы: проза и лирика</i></p>	3					
58	<p>Ч/С Чогаадыг «Тотчеглекчинин дузаанга»</p>	1				2	
59-61	<p>С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс».</p> <p>М. Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!».</p> <p>А. А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл».</p> <p>С. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы»</p>	3					
62	<p>Е. О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н. Ш. Куулар)</p>	1					
63-66	<p>В. Ш. Көк-оол. Детская пьеса «Чаргы».</p> <p>Е. Т. Танова. Шии «Илбилиг согун». <i>Төлөвилел ажылы</i></p>	4					
67	<p>Туннел хыналда ажыл</p>	1					

68	Катапташкын, курлавыр	1							
----	-----------------------	---	--	--	--	--	--	--	--

Тайылбыр бижик

1. Ажылчын программанын тургузуун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделеринге дүүштүр тургускан.

2. Чамзырын Е.Т., Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х. Ниити өөредилге черлеринин 5-9 класстарына тыва аас чогаалы болгаш литератураның чижек программазынга даянган. НШХИ, Кызыл. 2022ч.

3. Авторлары: Чамзырын Е.Т., Куулар Н.Ш., Херел А.Х. Төрээн чогаал ному, 7 класс. – 2022 ч.

Тыва Республиканын ниити өөредилге черлеринге (школаларына) төрээн (тыва) чогаал эртемин 5-11 класстарга башкылаарына таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилге дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгенин фундаменталдыг өзээнге күрүнениң федералдыг өөредилге стандартында ниити өөредилгениң түннелдерин илередир негелдеринге дүүштүр база ийиги салгалдын гуманитарлыг эртемнерге хамаарыштыр кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминин чижек программазында сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкаш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына кирип турар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларнын ажылдап кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература». Ниити өөредилге черлеринин 5-9 класстарына чижек программа». Авторлар Е.Т.Чамзырын, М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак. Кызыл, 2021ч.) үндезин кылдыр алган.

Авторлар 7-ги класска ниити өөредилге черлеринге өөредилге номун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделеринге дүүштүр тургускан. Ажылчын программаны 2021 чылда Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак тургусканы тыва литература болгаш аас чогаалын өөредир чижек программазынга дүүштүр база Монгуш А.О. аттыг Самагалтай 2 дугаар ниити билиг ортумак школазының өөредилге планына даянып тургускан.

Ниитизи-биле 7-ги класска төрээн чогаалга 68 шак бердинген.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредиринин сорулгалары:

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелинин тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдын теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдын аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;

- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;

- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадылгалыг:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;

- хамааты бот-меделери бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;

- номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдууска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, оң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, оң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы,

тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижинин мөзүлүг аажы-чаңын хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгарангай чогаалдары-биле таньштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүн дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселдii-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «Кижин дугайында эртем», «Амыдыралдың ному», «Уран-чечен шинчилел» деп адап турары таварылга эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемнин салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемнин бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүн эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Кол ниити өөредилгениң 7-8 класстарынга өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынның бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонuurгалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемни өөредириниң түңнелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчинин зел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медреселдii-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырарынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижинин ажил-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемни өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланышкынның), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 7-ги класска проблема-тематиктиг принципке үндезилеттинип ажылдап кылдынган. Үндезин билиглерни – *маадыр болгаш ооң аажы-чаңы*.

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИН ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;
- эпостун кол маадырларының овор-хевириң ажыдып билир;
- чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;
- чогаалдарда символиктиг оворларның делгем ужур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;
- төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;
- авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;
- кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның ужур-утказын долу ажыдарыңга салдарын тодарадыр;
- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүле кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, ши) мөзү- шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
- өөренип турар чогаалдарыңга дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
- чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;
- шииде персонажтарның тема, идея тодарадырыңга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегледип билир;
- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
- өөрөнгө чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал- биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазыңга (критика) хамаарышкан литература- биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;

– чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери- биле деңней сайгарып билир;

– номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;

– чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот- тускайлан (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

– уран чүүлдүң өскехевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;

– чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;

– «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;

– өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;

– чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;

– сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;

– улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;

– детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;

– чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;

– чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;

– маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;

– чогаалда маадырларның омур-хевиринге, болушкуннарга авторнун хамаарылгазын илередип билир;

– чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;

– тыва эки турачыларның омур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;

– чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;

– өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;

– башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

Төрээн чогаал 7 класс (68шак)

№	Темалары	Шагы	Кл.д/н	Ч/с	План	Факт	ЭОР
1-2	Литература –амыдыралдын көрүнчүү.	2					
3	Маадырлык эпос: «Танаа-Херел», «БоктуКириш, Бора-Шээлей».	1					https://irnsh.ru
	<i>Литература теориязы: маадырлык эпос</i>						
4-5	В.С. Серен-оол «Каң-кыс»	2					https://irnsh.ru https://irnsh.ru
6	М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал»	1					https://irnsh.ru
7-8	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги».	2					
9	<i>Литература теориязы: чогаалдың тема болгаш идеязы</i>	1					
10	Джоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг » (Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештий)	1					https://irnsh.ru
11	Кл.д/н С.А.Сарыг-оол «Кус»	1	1				
12-17	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	6					https://irnsh.ru
18	Ч/С Чогаадыг «Бичии Тока кадыг-берге амыдыралды	1		1			https://irnsh.ru

	канчаар чурттап эргкенил?...»								
19-21	С.А.Сарыг-оол «Ангыр-оолдун тоожузу»роман	3							https://irnsh.ru
22	Ч/с Чогаадыг «Ангыр-оол-маадыр»	1	1						https://irnsh.ru
23	С.Р. Эллий. Шүлүк «Экий, тыва чонум! » (очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1							https://irnsh.ru
24	Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыйл?»	1							https://irnsh.ru
25-28	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Сорутга».	4							https://irnsh.ru
29	Л/т Чечен чугаа дугайында билиг	1							https://irnsh.ru
30	О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ыылар».	1							https://irnsh.ru
31-33	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	3							https://irnsh.ru
34	Ч/с «Мээн эн-не сонуургаан эгем», «Кызыл-Борттүг-езулуг маадыр», «Башкы дээрге...» деп темаларнын кайы-бирезин шилээш, чогаадыгдан бижиир.	1	1						https://irnsh.ru
35	Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол».	1							https://irnsh.ru
36-41	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргешпей дугайында тоожу».	6							https://irnsh.ru
42	Л/т Тоожу дугайында билиг	1							
43	О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».	1							https://irnsh.ru
44	Ч/с «Адар-оол биле Марусянын көшкеге таварышканы» деп темалыг чуруктан чуррааш, оон камталалын кылыр.	1	1						https://irnsh.ru

45	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы».	1					https://irnsh.ru
46	М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».	1					https://irnsh.ru
47	И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».	1					https://irnsh.ru
48	<i>Литература теориязы: композиция болгаш сюжет.</i>	1					https://irnsh.ru
49-50	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга»	2					https://irnsh.ru
51	А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».	1					https://irnsh.ru
52	Ч/с Ие кижинин сеткинин бичезин коргускен одуругларны тывынар. Шыва тон деп сос каттыжышыкыны-биле аванын ыдыктыг омур-хевирин канчаар тайылбырлап болур силер?	1	1				
53	М.А. Кужутет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».	1					https://irnsh.ru
54	Кл.д/н М.Б.Кенин-Лопсан «Авамнын оо»	1					https://irnsh.ru
55	Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».	1					https://irnsh.ru
56	<i>Литература теориязы: шүлүк дугайында билиг.</i>	1					https://irnsh.ru
57-58	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».	2					https://irnsh.ru
59	Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга».	1					

60	О.О. Сувакпиг. Баллада «Саг Бүрзекей дугайында баллада».	1						https://irnsh.ru
61-62	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей».	2						https://irnsh.ru
63	<i>Төлөшөл-биле ажыл</i>	1			1			https://irnsh.ru
64-66	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир».	3						https://irnsh.ru
67	<i>Литература теориязы: ши чогаалы</i>	1						https://irnsh.ru
68	Кл.д/н А.А.Даржай «Ровнога торуттунген шулуктер»	1	1					https://irnsh.ru

8-ки класска тыва чогаалды өөредиринге

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

1. Ажылчын программанын тургузуун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарынын негелделеринге дүүштүр тургускан.
2. Чамзырын Е.Т., Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х. Ниити өөредилге черлеринин 5-9 класстарына тыва аас чогаалы болгаш литератураның чижек программасына даянган. НШХИ, Кызыл. 2022ч.
3. Авторлары: Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х. Тыва чогаал ному, 8 класс. – 2022ч.

Тыва Республиканын ниити өөредилге черлеринге (школаларына) төрөөн (тыва) чогаал эртемин 5-11 класстарга башкылаарына таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилге дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгениң фундаменталдыг өззэнге күрүнениң федералдыг өөредилге стандартында ниити өөредилгениң түннелдерин илередир негелдеринге дүүштүр база ийиги салгалдың гуманитарлыг эртемнерге хамаарыштыр кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминиң чижек программасында сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкаш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына кирип турар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларынын ажылдап кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература». Ниити өөредилге черлеринин 5-11 класстарына чижек программа». Авторлар Е.Т.Чамзырын, М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак. Кызыл, 2021 ч.) үндезин кылдыр алган.

8-ки класска тыва чогаалды өөредиринге 68 шак бердинген.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары:

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деннеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадылгалыг:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медресели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннун ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүн уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзырангай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннун амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарныё чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүн дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «Кижидугайында эртем», «Амыдыралдың ному», «Уран-чечен шинчилел» деп адап турары таварылга эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемининг салдары улуг. Чечен чогаалдын дылы дыл эртемининг бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Кол ниити өөредилгениң 7-8 класстарынга өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонuurгалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемин өөредирининг түннелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түннелдери* өөреникчининг үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренирининг чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медреселдиги-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарыңче угланган болур.

Предметтиг түннелдер кижининг ажыл-херээниң дараазында байдалдарыңче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырыңче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түннелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренирининг бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билирининг) регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 8-ки класска проблема-тематиктиг принципке үндезилеттинип ажылдап кылдыңган. Үндезин билиглери – *маадыр болгаш ооң аажы-чаңы*.

8-ки класстың өөреникчилерининг кол-кол мергежилдери болгаш чанчыгар чүүлдери:

- чогаалдарның уран-чеченин онзагайын тодарадып, тайылбырлап билир;
- чогаалда чуруттунган болуушкуннарны, маадырларны долuzu-биле сайгарып шыдаар;
- өөренип эрткен сөзүглелдерининг уран-чеченин сайгарбышаан, өөренип чогаал теориязын шын ажыглап билир;

- утказын чугаалаарының ангы-ангы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чугаалап, рольдап номчуп, планның янзы-бүрү хевирлерин (сюжеттиг, идея-тематикалыг, композициялыг, цитаталыг) тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарыңа хамаарыштыр өскелерниң бодалдарын дыңнап, билип, аңаа хамаарыштыр бодунун бодалын барымдаалыг шынзыдып өөренир;
- номчаан чүүлүңге бодунун хамаарылгазын тода илеретпишаан, аңаа дүүштүр презентацияны кылып билир;
- номчаан чогаалдарыңа кыска шинчилел ажылдарын болгаш чогаадыкчы ажылдарны кылып;
- өөрөнгөн чогаалдарыңа бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин кылып шыдаар;
- өөрөдилге номунун тайылбыр кезээн болгаш ангы-ангы словарьларны, энциклопедияларны ажыглап билир.

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түннелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алып:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдын салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг оворларның делгем ужур-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң утказын сайгарып билир;
- авторнуң чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;
- дылдын чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеязын тодарадырыңа салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- угаап боданырын сайзырадыр;
- чогаалдарда өөрөдиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарыңа салдарлыын тодарадып билир;
- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
- чогаал темазыңа даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунун туружун илередирин билир;
- авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;

- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш- киннерни билир;
- символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;
- детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;
- чогаалда болушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- З. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир;
- аянынг номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүле болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот- хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданыышкынның болгаш өске-даа угланыыш- кыннарлыг бижимел ажылдарны күүседип билир;
- аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап, дыңнап, сайгарып билир;
- библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге уран чүүлдүң бир хевирин чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл- ижиниң аразында харылзаалыын шиңгээдип алыр;
- литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билиишкиннерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага - дүүшкен чидиг айтырыгларны шииттирлээринге чогумчалыг ажыглаар;

- бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин ииңгээдир;
- новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыглалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билеп алырынга салдарын тодарадып билир;
- тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның иши жанрының хевирлериниң сайзыраарынга салдарын каксы билир;
- либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас чогаалының ук хевирниң сайзыраарынга ужур-дузанын билир;
- очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;
- чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар ишиттирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның темазын илередип билир;
- кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарынга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;
- мөңгө үе, сагыш-сеткилдиң арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;
- чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;
- чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дузазы- биле тодарадып билир;
- сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;
- чогаал аттарының, ооң ишинде овор-хевирлерниң символиктиг ужур-утказын билир.

Шээжилээр чогаалдар:

- Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүн кижизи мен».
- Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүн ужары» (шилилге-биле).
- Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).
- Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).
- Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».
- Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

8 класс

Календарь-тематиктиг планнаашкын Россия Федерациязының чырыдышкын яамызының 2023 чылдың май 18-те 370 дугаарлыг бадылаттыг дужаалыгга (12.07.2023 N 74223. Минюст РФ) даянып, кылдынган.

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге ортумак ниити өөредилгениң федералдыг ажылчын программазын (дугаары 120) башкының ажыл чорудулгазының методиктиг угланышкынынга, класстың деңгелинге, өөредилгиг уг-шинге, ол ышкаш уругларның кадьының байдалы, сонуургалдарына дүүштүр календарь-тематиктиг планнаашкында шактарны таарыштыр салып алып аргалыг.

№	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны			Хүнү		ЭОР
		шупту	КДН	Чугаа сайзырадылгазы	План	Факт	
1-10	Уран сөс дугайында С. А. Сарыг-оол. Поэма «Улуг-Хемим». <i>Литература теориязы: шүлүглел</i> Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүң кижизи мен». М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзирин». С. С. Сюрюн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик». М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүң ужары». З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».	10					
11-12	Ч/С Чогаадыг «Бойдус дугайында чуну билир мен?»	2		2			
13-17	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежин». З. С. Байсалова. Чечен чугаа «Тайга ээзи	5 4,5		1, 2, 3 1			
18-20	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилгилгелиг эгелер)	3					
21	Тестилиг билги хыналдазы	1					
22-23	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилгилгелиг эгелер)	2					
24	КДН	1					

25	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1				
26-27	Ч/С Эдертиг	2				
28-35	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык». С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа». Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шиллитинген эгелер)	8	4 2 2			
36	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кукуннунд чагылы»	1				
37-39	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук». <i>Литература теориясы</i> : барымдалыг чогаалдар	3				
40-43	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак оглу». А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм» З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орап»	4				
44-45	Ч/С Чогаалыг	2			2	
46	А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б. Пюрбю)	1				
47-50	Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шиллитинген эгелер). М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»	4				
51-52	Ч/С Эдертиг	2			2	
53-60	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шиллитинген эгелер). К. Д. Чамыян. Тоожу «Ханы дазыл» (шиллитинген эгелер) <i>Төлөвилел-биле ажыл</i>	8				
61-62	Ч/С Чогаалыг-унелел «Шораан- шыдамык чоруктун символу»	2			2	
63-64	КДН	2			2	

65	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үнө»	1					
66	Кагаптаашкын	1					
67	Тестилиг билиг хыналдазы	1					
68	Туннел кичээл	1					

8 класс

Календарь-тематиктиг планнаашкын Россия Федерациязының чырыдышыскын яамызының 2023 чылдың май 18-те 370 дугаарлыг бадылаттыг дужаалыгга (12.07.2023 N 74223, Минюст РФ) даянып, кылдынган.

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге ортумак ниити өөредилгениң федералдыг ажылчын программаны (дугаары 120) башкының ажылчорудулгазының методиктиг угланышыскыныгга, класстың денелинге, өөредилги уг-шинге, ол ышкаш уругларның кадынының байдалы, сонургалдарыгга дүүштүр календарь-тематиктиг планнаашкында шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

№	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны			Хүнү		ЭОР
		шупту	КДН	Чугаа сайзырадылганы	План	Факт	
1-10	Уран сөс дугайында С. А. Сарыг-оол. Поэма «Улуг-Хемим». <i>Литература теориязы: шүлүглел</i> Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүн кижизи мен». М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзирин». С. С. Сюрюн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик» . М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүтүн ужары». З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруялыг-Шөл».	10					
11-12	Ч/С Чогаадыг «Бойдус дугайында чуну билир мен?»	2		2			
13-17	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежий». З. С. Байсалова. Чечен чугаа «Тайга ээзи»	5					
18-20	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилгелиг эгелер)	3					
21	Тестилиг билиг хыналдазы	1					
22-23	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилгелиг эгелер)	2					
24	КДН	1					

25	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1					
26-27	Ч/С Эдертиг	2					
28-35	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык». С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа». Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шиллитинген эгелер)	8					
36	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагыбы»	1					
37-39	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук». <i>Литература теориясы</i> : барымдалыг чогаалдар	3					
40-43	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херэежен», «Авамның ынак оглу». А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм» З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орар»	4					
44-45	Ч/С Чогаадыг	2			2		
46	А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б. Порбю)	1					
47-50	Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шиллитинген эгелер). М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»	4					
51-52	Ч/С Эдертиг	2			2		
53-60	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шиллитинген эгелер). К. Д. Чамьян. Тоожу «Ханы дазыл» (шиллитинген эгелер) <i>Төлөвилел-биле ажыл</i>	8					
61-62	Ч/С Чогаадыг-унелел «Шораан- шыдамык чоруктун символу»	2			2		
63-64	К/ДН	2			2		

65	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үнө»	1					
66	Кагапташкын	1					
67	Тестилиг билиг хыналдазы	1					
68	Туннел кичээл	1					

8 класс

Календарь-тематиктиг планнаашкын Россия Федерациязының чырыдышыкын яамызының 2023 чылдың май 18-те 370 дугаарлыг бадыйлаттыг дужаалыгга (12.07.2023 N 74223, Минюст РФ) даянып, кылдыгган.

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге ортумак ниити өөредилгениң федералдыг ажылчын программаны (дугаары 120) башкының ажыл чорудулгазының методиктиг угланышыкыныгга, класстың деңгелинге, өөредилги уг-шинге, ол Ышкаш уругларның каддының байдалы, сонургалдарыгга дүүштүр календарь-тематиктиг планнаашкында шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

№	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны			Хүнү		ЭОР
		шупту	КДН	Чугаа сайзырадылгазы	План	Факт	
1-10	<p>Уран сөс дугайында</p> <p>С. А. Сарыг-оол. Поэма «Улуг-Хемим».</p> <p><i>Литература теориязы:</i> шүлүглел</p> <p>Ю. Ш. Кронзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүн кижизи мен».</p> <p>М. Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».</p> <p>С. С. Сюрюн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик».</p> <p>М. Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүтүң ужары».</p> <p>З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».</p>	10					
11-12	Ч/С Чогаадыг «Бойдус дугайында чуну билир мен?»	2		2			
13-17	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кезий».	5					
18-20	З. С. Байсалова. Чечен чугаа «Гайга ээзи	3					
21	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шиллелелиг эгелер)	1					
22-23	Тестилиг билиг хыналдазы	2					
24	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шиллиттинген эгелер)	1					
	КДН	1					

25	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ажыл».	1					
26-27	Ч/С Эдертиг	2					
28-35	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык». С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа». Ф. И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шиллитинген эгелер)	8					
36	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагылы»	1					
37-39	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук». <i>Литература теориясы</i> : барымдалыг чогаалдар	3					
40-43	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак оглу». А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм» З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап оرار»	4					
44-45	Ч/С Чогаалыг	2			2		
46	А. С. Пушкин. Шүлүк «Гураскаал» (очул. С. Б. Пюрбю)	1					
47-50	Е. Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шиллитинген эгелер). М. М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»	4					
51-52	Ч/С Эдертиг	2			2		
53-60	Ч. Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шиллитинген эгелер). К. Д. Чамьян. Тоожу «Ханы дазыл» (шиллитинген эгелер) <i>Төлөвилел-биле ажыл</i>	8					
61-62	Ч/С Чогаалыг-унелел «Шораан- шыдамык чоруктун символу»	2			2		
63-64	К/ДН	2			2		

65	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үнэ»	1					
66	Катаптаашкын	1					
67	Тестилиг билиг хыналдазы	1					
68	Туннел кичээл	1					

Тайылбыр бижик

1. Ажылчын программаның тургузуун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарынын негелделеринге дүүштүр тургускан.
2. Чамзырын Е.Т. , Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х. Ниити өөредилге черлериниң 5-9 класстарына аас чогаалы болгаш төрөөн (тыва) литератураның чижек программазына даянган. НШХИ, Кызыл. 2022ч.
3. Авторлары: Күжүгет М.А., Ооржак Л.Х. Тыва чогаал ному, 9 класс. – 2022 ч.

Тыва Республиканын ниити өөредилге черлеринге (школаларына) төрөөн (тыва) чогаал эртемин 5-11 класстарга башкылаарына таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилге дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгениң фундаменталдыг өзөөнге күрүнениң федералдыг өөредилге стандартында ниити өөредилгениң түннелдерин илередир негелдеринге дүүштүр база ийиги салгалдын гуманитарлыг эртемнерге хамаарыштыр кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминиң чижек программазында сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкаш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына кирип турар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларнын ажылдап кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература». Ниити өөредилге черлеринин 5-9 класстарына чижек программа». Авторлар Е.Т.Чамзырын, М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак. Кызыл, 2021ч.) үндезин кылдыр алган.

9-ку класска тыва чогаалды өөредиринге 68 шак бердинген.

Школага аас чогаалы болгаш төрөөн (тыва) литератураны өөредиринин сорулгалары:

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдын теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдын аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдын онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарнын литературазында тыва чогаалдарнын идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайырадылгалыг:

- уругларнын амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарыңга киржиң, маадырларның мөзү-шынарыңга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;

– сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;

– сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарыңга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түннел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

– эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалыңга үнелел бижип билир;

– бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырыңга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;

– библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;

– Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;

– география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;

-- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деннелгелиг сайгарылганы боттарының деннели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);

– дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеяын тодарадып билир;

– чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;

– лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;

– чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;

– чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырыңга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;

– шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

– тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;

– тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;

– чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүрген айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүле айтырыглары дээш о.ө.);

– ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыыңга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

– буддизм философиязын шиңгээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;

– «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

– ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазыңга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;

- тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
- литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарыңга салдарлыын билир;
- литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарыңга барымдаалап илередип билир;
- орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билип турар;
- Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;
- эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;
- баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
- чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының омурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
- маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалыңга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнун туружун тодарадып билир;
- тоожукчунун аажы-чанын, оон чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни (лира- эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдун чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазыңга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннун ниити омурун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билиишкиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннун чүдүлге болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктырның улустун аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнун онзагайын билир, авторнун

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнеринин утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилинин хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдууска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларнын мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканын школаларында кол эртемнернин бирээзи. Ук эртемнерни өөредиринин кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннун ада-өгбелеринин чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүн уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзырангай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарынын культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунун үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзөөн национал литературанын алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларнын делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырынын арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчынын делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таньжары болур. Чоннун амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейнин классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижинин мөзүлүг аажы-чаңын хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазынын шылгараңгай чогаалдары-биле таньштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарныё чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларнын чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүн дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлээшкинниг эвес, а медерелдии-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «Кижидугайында эртем», «Амыдыралдың ному», «Уран-чечен шинчилел» деп адап турары таварылга эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологиянын тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларнын чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва

чогаал эртемнин салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемнин бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүн эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдып, түннээр. Литератураны бөлүктөп өөрениринин системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүн үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнөзүн база оон литература төөгүзүнгө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемин өөрөдиринин түннелдери

Өөрөдиргениң *бот-тускайлаң түннелдери* өөреникчинин зел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөрениринин чугулазын, чаа билиглер шингээдип алырын медреселдир-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырамынче угланган болур.

Предметтиг түннелдер кижинин ажыл-херээнин дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырынын янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрөдиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түннелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөрөдиринче, өөрениринин бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билиринин) регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 9-ку класска хронологтук, проблема-тематиктиг принципке үндөзилеттинип ажылдап кылдынган. Үндөзүн билиглери – *Чечен үе болгаш Чогаалчы, Чогаалчы болгаш Номчукчу*.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шингээдип алыр:

– тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

– төрөөн черинин төөгүзүн өөрөдиринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

– чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкыннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;

– сөзүглелдернин янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилер

философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;

— чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, оон кол бодалды илереткенинин онзагайын ылгап билир);

— өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет- курлавырлар-биле ажылдап билир.

- эртемни шингээдип алганынын түннелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, делегей көрүүшкүнү делгем, дыл-домаа сайзыраңгай болур.

Шээжилээр чогаалдар:

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле). Серен-

оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг». Сарыг-

оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Ши «Хайыраан бот» (Караның монологу).

Немелде литература:

1. А.К.Калзан. Амыдырал болгаш литература. Кызыл: ТывНУЧ, 1980.
2. А.К.Калзан. Өзүлденин демдектери. Кызыл: ТывНУЧ, 1991.
3. А.К.Калзан. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
4. А.С.Төгүй-оол. Шинчилелдер. Кызыл: ТывНУЧ, 2001.
5. В.С.Салчак. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер. Кызыл: «Аныяк», 2000.
6. В.С.Салчак. Уран сөстүн ужуу. Абакан: «Журналист», 2010.
7. Г.Н. Курбатский. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКИ, 2001.
8. Д.С. Куулар. Тувинская поэзия. Очерк истории. Кызыл: ТКИ, 1970.
9. Д.С. Куулар. Төөгү болгаш амгы үе. Кызыл: ТывНУЧ, 1982.
10. Д.С.Куулар. История и современность. Кызыл: ТКИ, 2002.
11. Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992.
12. Е.Т.Танова. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы. Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2013.
13. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөредиринин теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.

14. З.Б. Самдан. Избранные научные труды. Тувинская словесность: миф-сказка-литература. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
15. З. Б. Самдан. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. Кызыл:Рестипография, 2005.
16. Күл-тегин. Мөңгө даштын сарыны. Новосибирск: «Наука», 2003.
17. М.А.Хадаханэ. Тувинская проза. Кызыл: ТКИ, 1968.
18. М.А. Хадаханэ. Литературная Тува. Кызыл: ТКИ, 1986.
19. М.А.Хадаханэ. Беседы о тувинской литературе и не только... Кызыл:ТывНУЧ, 2006.
20. Н.Ш.Куулар, М.А.Кужугет. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. Кызыл: ТКИ, 2011.
21. С.Б. Пюрбю. Аныяк чогаалчыларга дуза. Кызыл: КЦО “Аныяк”, 2003.
22. С.М. Байсклан. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: ТКИ, 1987.
23. С.М.Орус-оол. Избранные научные труды. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
24. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
25. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
26. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
27. Тыва литератураның допчу очерктери. (А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар). Кызыл: ТывНУЧ, 1975.
28. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьялар чыындызы. Кызыл, ТывНУЧ, 2010.
29. Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. ТГШИ-ниң шинчилелдер чыындызы. Кызыл: ГУП РТ “Тываполиграф”, 2009.
30. Тыва чогаал. Библиографтыг айтылга. Г.Д.Сундуй, М.М.Ооржак тургускан. Кызыл: НШСИ, 2010.
31. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхон-енисейской письменности). Часть I: материалы Международной научной конференции (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2013.
32. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхон-енисейской письменности). Часть II: материалыМеждународной научной конференции (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2013.
33. У.А.Донгак. Тувинское стихосложение. Кызыл: ТКИ, 2006.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. _ Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.

4. Монгольско-русский словарь. _ М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
6. Тыва дылдын тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
7. Тыва дылдын тайылбыр словары. Том 1. (К). _ Новосибирск: Наука, 2004
8. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
9. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _ Новосибирск: Наука, 2004
11. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.
12. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
13. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва чогаалчыларның дугайында теледамчыдылгалар бижиткен дискилер;
- чогаалчыларның портреттери, плакаттар;
- тыва чогаалчыларның шүлүктерин аянныг номчаан аудиобижидилгелер;
- чогаалчыларның чогаалдарынга чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

Тыва чогаал 9 класс (68 шак)

№	Темалары	Шагы	Кл.д/н	Ч/с	План	Факт	ЭОР
1-2	Тыва литератураның сайзырап келген оруктары	2					https://irnsh.ru
3	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай).	1					https://irnsh.ru
4	«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (очулга Ю. Ш. Кюнзегеш)	1					https://irnsh.ru
5-7	Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк-Эл», «Багырнын хылыжы».	3					https://irnsh.ru
8	А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгуңуң изи-биле»	1					https://irnsh.ru
9	И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»	1					https://irnsh.ru
10	Кл.д/н А.Даржай «Тыва дылым»	1	1				https://irnsh.ru
11-13	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным »	3					
14-15	Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).	2					https://irnsh.ru
16	<i>Литература теориязы: очерк дугайында билиг</i>	1					https://irnsh.ru
17-21	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).	5					https://irnsh.ru

22	Ч/с Чогаадыг «Човаланнын довунчуунден чолдун бедик чадазынче»	1	1				https://irnsh.ru
23	М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспаң».	1					https://irnsh.ru
24	Литература теориязы: Баллада дугайында билиг	1					https://irnsh.ru
25-27	С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек».	3					https://irnsh.ru
28	Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».	1					https://irnsh.ru
29	Ч/с Тыванын кайы кожуннарарында Хайыракан даглары барыл?Картадан айтынар,немелде медээден чынар.	1	1				https://irnsh.ru
30	З. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум» («Узорчатая моя Тува»).	1					https://irnsh.ru
31	Литература теориязы: шулук чогаалынын лира-эпиктиг чогаалынын дугайында билиг	1					https://irnsh.ru
32-33	В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот» <i>Теория литературы: трагедия</i>	2					https://irnsh.ru
34	Ч/с Бердинген темаларга чогаадыгдан бижинер: А)В.Кок-оолдун «Хайыраан бот»деп шиизинде Каранын овор-хевири Б)В.Кок-оолдун «Хайыраан бот»деп шиизинде социал чорүлдээлерни коргускени В) Карага чагаа	1	1				https://irnsh.ru
35-36	В. Шекспир. Шии «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Б. Пюрбю) (шиллитинген эгелер)	2					https://irnsh.ru
37-38	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2					https://irnsh.ru

39	Кл.д/н В.Ш.Кок-оол «Тыва чуртум»	1	1				https://irnsh.ru
40-42	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек».	3					https://irnsh.ru
43-44	О. К. Саган-оол. Очерк «Арат чоннуң мурнундан» (шиллитинген эгелер)	2					https://irnsh.ru
45	В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим»	1					https://irnsh.ru
46	В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг»	1					https://irnsh.ru
47	В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»	1					https://irnsh.ru
48-49	Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шиллитинген эгелер)	2					https://irnsh.ru
50-53	А. А. Даржай. Тоожу «Онгар» (шиллитинген эгелер)	4					https://irnsh.ru
54	Чечен чугаа «Он рубль».	1					https://irnsh.ru
55	Ч/с «Ава кижиге ажы-толунден эрткен чуу херегил?» деп темага чогаадыгдан бижинер.	1	1				https://irnsh.ru
56-58	Ф. Ш. Сегленмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шиллитинген эгелер)	3					https://irnsh.ru
59-61	М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».	3					https://irnsh.ru
62	Ч/с Кара, дошкун, дудуу деп состернин уткаларына хамаарыштыр ажык чугаадан кылынар.	1	1				https://irnsh.ru
63-64	Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шиллитинген эгелер).	2					https://irnsh.ru
65	А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»	1					https://irnsh.ru

66	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер)	1					https://irnsh.ru
67	Төлөвилел ажылы	1	1				https://irnsh.ru
68	Түннел катаптаашкын	1					

Тайылбыр бижик

1. 10-гу класска тыва чогаалды өөредир ажылчын программазының тургузуун Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарының негелделеринге дүүштүр тургускан.
2. Чамзырын Е.Т., Күжүгет М.А, Ооржак Л.Х. Ниити өөредилге черлериниң 10-11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литератураның чижек программазынга даянган. ННХИ, Кызыл. 2021ч.

3. Авторлары: Чамзырын Е.Т., Херел А.Х. Тыва чогаал ному, 10 класс. – 2022 ч.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары:

Өөредилгиг:

- чогаал сөзүтлелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөнөш уткалыг чогаалдарны деннеп;
- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадылгалыг:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медресидиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгерендей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медресели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчуллага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнеринин утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилинин хэй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдууска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнериниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредиринин кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннун ада-өгбелеринин чүс-чүс чылдарда чогаалды, сайзырадып келген сөстүн уран чүүлү деп билиндирибишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзырангай, бедик культуралыг, тыва болгаш хэй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунун үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүгүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээленге чөгтүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннун амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейиниң классиктиг литературазы, тыва чоннун эрте-бурунудан бээр онзагай культуразы кижинин мөзүлүг аажы-чанын хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тулар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгарангай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарының чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодаралып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүн дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлээшकिनинг эвес, а медерлдии-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «Кижидугайында эртем», «Амыдыралдың ному», «Уран-чечен шинчилел» деп адап турары таварылга эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хэй-ниити харылзакжылга тыва чогаал эртеминиң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүн эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

10-гу класска мурунда өөренген чогаалдарны камптаар, алган билиглерни системажыдыл, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөрениринин системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүн үс-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнелин база оон литература төөгүзүнге туружун медереп билиринге чанчыктырар.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышыкынның бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонуургалын идешкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемнн өөредиринин түңнелдери

Өөредилгениң бот-тускайлаң түңнелдери өөреникчининң зел-бодалын бот-тодаралып, бот-сайзырадып, бот-углап билиринче, өөренирининң чугулазын, чаа билгилер шингээдип алырын медресидий-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузул, ону боттандырарынче ууланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээнниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билгилерни чедип алырынның янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билгилерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетикти көрүштү хевирлээринче ууланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемнн өске эртемниң теория-практиктиг билгилери-биле чергелештир өөредиринче, өөренирининң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудул, чугаалажып билиринин) регулятивтиг (бот-угланышышкынныг), чаа билгил алырынның аргаларын шингээттиреринче ууланган болур.

Тыва чогаал эртеми 10-гу класска хронологтуг, проблема-тематиктиг принципке үндөзилеттинип ажылдан кылдынган. Үндөзин билгилери – Чечен үе болгаш Чогаалчы, Чогаалчы болгаш Номчукчу.

Кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгага 10-гу класстың өөреникчилерининң чедип ап болур кол-кол мергжилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери:

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлул агымнар-биле чергелештир көөр, литература-төөгүлүг байдалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодаралып билир;
- чогаалдың этиктиг, философчу, социал-төөгүлүг проблематиказын тодаралып билир;
- ангы-ангы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылыр;
- өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажыглап билир;
- чогаалды аянынң номчуп билир (номдан база шээжи-биле);
- ангы-ангы жанр-хевирлерниң чогаалдарына шын делгеренгей харыыны тургузул, сөзүглелдин утказын чугаалаарының бүгү аргаларын билир;
- бижимел ажылдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаалдыларның янзы-бүрү хевирлерин бижип билир;
- словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдар-биле ажылдап билир.

- эртемни шиңгээдип алганының түңнелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, делегей көрүүшкүнү делгем, дыл-домаа сайзырангай болур.

Кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгага ажыглаар немелде литература:

1. А.К.Калзан. Амыдырал болгаш литература. Кызыл: ТывНУЧ, 1980.
2. А.К.Калзан. Өзүлдениң демдектери. Кызыл: ТывНУЧ, 1991.
3. А.К.Калзан. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
4. А.С.Төгүй-оол. Шинчилелдер. Кызыл: ТывНУЧ, 2001.
5. В.С.Салчак. Тыва чогаалчылар дугайында демделелдер. Кызыл: "Аныяк", 2000.
6. В.С.Салчак. Уран сөстүң ужуу. Абакан: "Журналист", 2010.
7. Г.Н. Курбатский. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКИ, 2001.
8. Д.С. Куулар. Тувинская поэзия. Очерк истории. Кызыл: ТКИ, 1970.
9. Д.С. Куулар. Төөгү болгаш амгы үс. Кызыл: ТывНУЧ, 1982.
10. Д.С.Куулар. История и современность. Кызыл: ТКИ, 2002.
11. Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992.
12. Е.Т.Танова. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулганы. Кызыл: ОАО "Тываполиграф", 2013.
13. Е.Т.Чамзырын. Төрзөн чогаалды өөредириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
14. З.Б. Самдан. Избранные научные труды. Тувинская словесность: миф-сказка-литература. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
15. З.Б. Самдан. Тыва чогаалдың коопалары-биле. Кызыл: Рестипография, 2005.
16. Күл-тегин. Монге даштың сарыны. Новосибирск: «Наука», 2003.
17. М.А.Хадаханэ. Тувинская проза. Кызыл: ТКИ, 1968.
18. М.А. Хадаханэ. Литературная Тува. Кызыл: ТКИ, 1986.
19. М.А.Хадаханэ. Беседы о тувинской литературе и не только... Кызыл: ТывНУЧ, 2006.
20. Н.Ш.Куулар, М.А.Кужутет. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. Кызыл: ТКИ, 2011.
21. С.Б. Пюрбю. Аныяк чогаалчыларга дуза. Кызыл: КЦО "Аныяк", 2003.
22. С.М. Байсклан. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: ТКИ, 1987.
23. С.М.Орус-оол. Избранные научные труды. Абакан: ООО «Журналист», 2011.

24. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
25. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
26. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
27. Тыва литератураның догчу очерктери. (А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар). Кызыл: ТывНУЧ, 1975.
28. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьялар чындызы. Кызыл, ТывНУЧ, 2010.
29. Тыва чечен чогаал: соолгу үениң шинчилелдери. ТГШИ-ниң шинчилелдер чындызы. Кызыл: ГУПРТ “Тываполиграф”, 2009.
30. Тыва чогаал. Библиографтыг айтылга. Г.Д.Сундуй, М.М.Ооржак тургускан. Кызыл: НПСИ, 2010.
31. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности). Часть I: материалы Международной научной конференции (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2013.
32. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности). Часть II: материалы Международной научной конференции (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2013.
33. У.А.Донгак. Тувинское стихосложение. Кызыл: ТКИ, 2006.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. _Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. _М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _М.: Русский язык, 1988.
6. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том I. (А-Й). _Новосибирск: Наука, 2003.
7. Тыва дылдың тайылбыр словары, Том I. (К). _Новосибирск: Наука, 2004
8. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том I (А-Б). _Новосибирск: Наука, 2002.
9. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _Новосибирск: Наука, 2003.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _Новосибирск: Наука, 2004
11. Тыва-орус словарь. - М.: Сов.энциклопедия, 1968.
12. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. _Кызыл: ТКИ, 1975
13. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. _Кызыл, 1976

Тыва чогаал 10 класс(34 шак)

Календарь-тематикти планнаашкын Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызының 2023 чылдың май 18-те бадьлаттыгынган 371 дугаарлыг дужаалынга (12.07.2023 N 74228, Минюст РФ) даянып кылдынган.

Ортумак ниити өөредилгеге федералдыг ажылчын программа (дугаары 85) ёзугаар кылдынган календарь-тематиктиг планнаашкынныңда бердинген шактарны Тыва Республиканың өөредилге черлериниң эртем-методиктиг угланыышкынынга, класстарның деңгели, өөредиглиг профугланыышкынына, ол ышкаш уругларның кадының байдалы, сонуургалдарына дүүштүр таарыштыр

№	Темалары	Шагы	КДН	Ч/с	План	Факт	ЭОР
1	Тыва литература XX вектин эгезинде. Тыва литератураның үндөзилекчилери болгаш ийги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1					https://irnsh.ru
2-3	С.К. Токаның чогаадкчы ажыл чорудулгазы. С.К. Тока «Араттың сөзү».	2					https://irnsh.ru
4-5	С.А. Сарыг-оолдун чогаадкчы ажыл чорудулгазы. С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу». Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш». Шүлүглел «Алдын-кыс».	2	1				
6	Литературлуг угланыышкынар: тыва литературада социалистиг реализм, реализм.	1					https://irnsh.ru
7	С.Б. Пюрбүнүн амыдыралы болгаш чогаадкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	1	1				
8-9	О.К. Саган-оолдун чогаадкчы ажыл чорудулгазы. Роман «Дөспөстөр».	2					https://irnsh.ru
10-11	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадкчы ажыл-чорудулгазы.	2					https://irnsh.ru

	Роман «Арзылан Күдерек».								
12-13	С.Ө. Тамбаның чогаадькчы ажыл чорудулгазы. С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».	2	1						https://irnsh.ru
14	К.Ч. Тоюннуң чогаадькчы ажыл чорудулгазы. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».	1							https://irnsh.ru
15	Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин. А.Пушкин «Гураскаал», «Сибирьже», «Хоругдагтырган кижии». Роман «Евгений Онегин».	1							https://irnsh.ru
16	Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов. М.Ю. Лермонтов «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрээн чурт».	1							
17	С.С. Сюрюн-оолдуң чогаадькчы ажыл чорудулгазы. С.С. Сюрюн-оолдуң лириказы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак». Роман «Ногаан ортулук». Ч/С Чогаадыг «Бойдус дугайында»	1							https://irnsh.ru
18-19	С.С. Сюрюн-оол роман «Тывалаар кускун».	2				1			https://irnsh.ru
20-21	М.Б. Кенин-Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадькчы ажыл-чорудулгазы. Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».	2							https://irnsh.ru
22	Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүнде роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыгы.	1							
23	М.Б. Кенин-Лопсан роман-эссе «Буян Бадьыргы».	1							https://irnsh.ru
24	Ю.Ш. Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадькчы ажыл-чорудулгазы.	1							https://irnsh.ru

	Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижги хоорайда», «Шүлүктөрнiң дезези», «Арат оглу ужул үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу Ыржым, шириин».							
25	Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш амгы уеде байдалы.	1						
26	Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».	1					https://irnsh.ru	
27	Т.Г. Шевченко «Дүш», «Чагыг».	1						
28	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1						
29	Тыва чогаалдың сайзыраарынга орус дылдыг чогаалчыларның салдары.	1					https://irnsh.ru	
30	Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов «Гөрээн дыл».	1						
31	Алтай поэзия. В.О. Адаров. (Аржан Адаров) «Көшкүн чон».	1						
32	Шор литература. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен».	1					https://irnsh.ru	
33	Хакас литература. М.Н. Чебодаев «Крепин».	1					https://irnsh.ru	
34	Туннел катаптаашкын ч/с Чогаадыг.	1	1					

11 класс Тыва дыл (68шак)

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Х/А	Ч/С	хүнү		ЭОР
					план	факт	
1	Синтаксис болгаш пунктуация. Синтаксис болгаш пунктуациянын кол билиглери.	1					https://irnsh.ru
2	Синтаксис болгаш пунктуациянын кол билиглери.	1					https://irnsh.ru
3	Сос каттыжыышкыны	1					https://irnsh.ru
4	Сос каттыжыышкыны	1					https://irnsh.ru
5	Синтаксистиг харылзаалар	1					https://irnsh.ru
6	Синтаксистиг харылзаалар	1					https://irnsh.ru
7	Домак, оон чугула шынарлары	1					https://irnsh.ru
8	Домак.	1					https://irnsh.ru
9	Домакта состернин туружу	1					https://irnsh.ru
10	Синтаксистиг сайгарылгалар	1					https://irnsh.ru
11	Бодуун домактар	1					https://irnsh.ru
12	Бодуун домактарнын хевирлери	1					https://irnsh.ru
13	Домактын тускайлаан хевирлери	1					https://irnsh.ru
14	Домактын тускайлаан хевирлери	1					https://irnsh.ru
15	Чагырышпаан нарын домак	1					https://irnsh.ru
16	Чагырышпаан нарын домак	1					https://irnsh.ru
17	Чагырышкан нарын домак	1					https://irnsh.ru
18	Чагырышкан нарын домак	1					https://irnsh.ru
19	Нарын синтаксистиг конструкция	1					https://irnsh.ru
20	Нарын синтаксистиг конструкция	1					https://irnsh.ru
21	Дорт болгаш доора чугаа	1					https://irnsh.ru
22	Дорт болгаш доора чугаа	1					https://irnsh.ru
23	Диктант.	1					https://irnsh.ru
24	Ч/с Частырыглар-биле ажил	1					https://irnsh.ru
25	Стилистика. Эртем стили.	1					https://irnsh.ru
26	Эртем стили.	1					https://irnsh.ru
27	Албан-херек стили	1					https://irnsh.ru
28	Албан-херек бижиктери	1					https://irnsh.ru
29	Албан-херек бижиктери	1					https://irnsh.ru
30	Резюме	1					https://irnsh.ru
31	Парлалга стили, оон хевирлери	1					https://irnsh.ru
32	Парлалга стили оон хевирлери	1					https://irnsh.ru
33	Парлалга стилинин сайгарылгалыг жанрлары	1					

34	Парлалга стилинин сайгарылгалыг жанрлары	1				https://irnsh.ru
35	Парлалга стилинин медээ дамчыдар жанрлары	1				https://irnsh.ru
36	Аас чугаа стили	1				https://irnsh.ru
37	Морфологтуг сайгарылгалар	1				https://irnsh.ru
38	Чечен чогаал стили	1				https://irnsh.ru
39	Чечен чогаал стили	1				https://irnsh.ru
40	Уран-чечен аргалар	1				https://irnsh.ru
41	Уран-чечен аргалар	1				https://irnsh.ru
42	Стилистиктиг фигуралар	1				https://irnsh.ru
43	Стилистиктиг фигуралар	1				https://irnsh.ru
44	Аас чогаалынын дылы	1				https://irnsh.ru
45	Аас чогаалынын дылы	1				https://irnsh.ru
46	Диктант.	1				https://irnsh.ru
47	Ч/с Частырыглар-биле ажил	1				https://irnsh.ru
48	Чугаа культуразы. Чугаа культуразы-лингвистиканын бир адыры.	1				https://irnsh.ru
49	Чугаа культуразынын кол талалары	1				https://irnsh.ru
50	Чугаа культуразынын кол талалары	1				https://irnsh.ru
51	Дылдын нормалары болгаш хулээлгелери	1				https://irnsh.ru
52	Дылдын нормалары болгаш хулээлгелери	1				https://irnsh.ru
53	Тыва литературлуг дылдын нормалары	1				https://irnsh.ru
54	Тыва литературлуг дылдын нормалары	1				https://irnsh.ru
55	Стилистиктиг нормалар	1				https://irnsh.ru
56	Стилистиктиг нормалар	1				https://irnsh.ru
57	Диктант	1				https://irnsh.ru
58	ч/с Частырыглар-биле ажил	1				https://irnsh.ru
59	Аас болгаш бижимел чугаа культуразы	1				https://irnsh.ru
60	Аас болгаш бижимел чугаа культуразы	1				https://irnsh.ru
61	Бодунун болгаш оске кижинин чугаазын унелээри	1				https://irnsh.ru
62	Хой улус мурнунга чуве чугаалаарынын культуразы	1				https://irnsh.ru
63	Чугаа этикеди	1				https://irnsh.ru
64	Чугаа этикеди	1				https://irnsh.ru
65	Албан езузу-биле харылзажырынын культуразы	1				https://irnsh.ru
66	Диктант.	1				

67	Частырыглар-биле ажил.	1					https://irnsh.ru
68	Туннел катаптаашкын.	1					

11 класс Тыва чогаал (34 шак)

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Х/А	Ч/С	хүнү		ЭОР
					план	факт	
1	Тыва литературанын амгы уе-чадазы	1					https://irnsh.ru
2	Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем»	1					https://irnsh.ru
3	К-Э.К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем»	1					https://irnsh.ru
4	К-Э.К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем»	1					https://irnsh.ru
5	К-Э.К.Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем»	1					https://irnsh.ru
6	К-Э.К.Кудажы «Долуманын хуулгаазыны»	1					https://irnsh.ru
7	Ч/т Комедия-шии чогаалынын бир хевири	1					https://irnsh.ru
8	Е.Т.Танова «Дошкун чылдарнын чазы»	1					https://irnsh.ru
9	В.Б-Х.Монгуш «Каткы бажы каткан эвес» Ч/т Сатира, юмор жанрынын дугайында	1					https://irnsh.ru
10	С.В.Козлова «Чаражын аар», «Агы», «Сыра».	1					https://irnsh.ru
11	Тыванын орус дылдыг чогаалчылары. И.Г.Сафьянов.С.А.Есенин «Сыгыг дегбээн торгу харны дувулендир»	1					https://irnsh.ru
12	М.Б.Доржу «Тыва аъттар», «Ава суду»	1					https://irnsh.ru
13	А.А.Даржай «Далайны корбээн мен», «Дазыл», «Хемнер бирде...»	1					https://irnsh.ru
14	Ч/с Толевилел темалары: «А.А.Даржай-торээн черинин алгакчызы» «А.А.Даржай- торел чонунун алгакчызы» «А.А.Даржай-торээн дылынын алгакчызы»	1					https://irnsh.ru
15	«Игил ыызы»	1					
16	«Четкер четкизи»	1					
17	«Четкер четкизи»	1					https://irnsh.ru
18	Этниктиг тываларнын чогаал делегейи.Чинагийн Галсан	1					https://irnsh.ru

	«Дошкун чылдарнын тоожузу»						
19	В.С.Серен-оол «Сыгыттын аяны», «Мээн Тывам»	1					https://irnsh.ru
20	Уильям Шекспир Сонеттер. «Ромео биле Джульетта»	1					https://irnsh.ru
21	Э.Л.Донгак «Эрги хонаштар»	1					https://irnsh.ru
22	М.Б.Кожелдей «Часкы хаттар»	1					https://irnsh.ru
23	Ш.Д.Куулар «Баглааш»	1					https://irnsh.ru
24	Ш.Д.Куулар «Баглааш» Ч/т Чурумалдыг символ.	1					https://irnsh.ru
25	Иван Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»	1					https://irnsh.ru
26	Антон Уержаа «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер»	1					https://irnsh.ru
27	М.М.Дуюнгар «Мочек ирей», «Чалбак-Мыйыс»	1					https://irnsh.ru
28	Муса Джалиль «Соолгу ыры», «Хоругдаткан»	1					https://irnsh.ru
29	Э.Б.Мижит «Сээк», «Шыйлашкын», «Дугуй»	1					https://irnsh.ru
30	Э.Б.Мижит «Аъттыг кижиги», «Кыйгы», «Иенин ынакшылы»	1					https://irnsh.ru
31	Игорь Иргит «Ынакшылдын сулдези», «Сылдызым сен»	1					https://irnsh.ru
32	А.С.Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ»	1					https://irnsh.ru
33	Ч/с Чогаадыг «Черим-чуртум кижилеринде»-ынак кижилерим...	1					https://irnsh.ru
34	Амгы тыва литературада херээжен шулукчулер. Алтыншаш Арбачакова «Кырган-авам тураскаалынга», «Мээн черлерим». Амгы тыва шулук чогаалынын сайзыралы. Туннел катаптаашкын.	1					https://irnsh.ru